

FRANCE VREG*

Perspektive političnega pluralizma v Jugoslaviji ali »blišč in beda« novih demokracij

Razvoj demokracij v deželah Vzhodne Evrope in v Jugoslaviji je polivalenten. Zato se ne moremo »utapljati« v iluziji, da bo prehod v demokracijo in mirno sožitje v Evropi potekal mirno, spontano, brez interesnih, ideoloških, ekonomskih, vojaških in drugih konfliktov. Spremembe v deželah real-socializma so tako protislovne in nabite s socialnimi in političnimi trenji, da bi bila utopija misliti, da bo obdobje postkomunizma nastopilo nenadno in spontano. Tudi spremembe v Jugoslaviji so izjemno raznolike in skrajno konfliktno. Novih demokratičnih sistemov torej ne moremo smatrati za identično, nekonfliktno entiteto.

Prav tako ni mogoče »graditi« razvoja v deželah vzhodne Evrope in v Jugoslaviji na predpostavki, da gre za preprosto adaptacijo zapadnih modelov parlamentarne demokracije in večstrankarskega sistema na razmere v vzhodnih deželah. Zamisli o prenosu oziroma adaptaciji zapadnih modelov se ne pojavljajo kot nekaj samoumevnega samo v deželah vzhodne Evrope, marveč tudi v Jugoslaviji. Evropski znanstveniki, politiki in gospodarstveniki si upravičeno zastavljajo vprašanje, ali je možen prenos tržnih modelov, strankarske demokracije in socialnega partnerstva v vzhodne dežele. Tako dilemo so si zastavili tudi na nedavnem mednarodnem simpoziju z značilnim naslovom »Zahodni modeli za eksport na vzhod?«¹

Na tako dilemo le redki znanstveniki odgovarjajo negativno, češ da take preproste adaptacije niso produktivne. Tisti pa, ki menijo, da je to mogoče, očitno pozabljajo na znanstveno spoznanje o »večkončnosti«, ki ga je uveljavila sistemska teorija.

Morfogenetični procesi, ki v družbenih sistemih zagotavljajo dinamična ravnotežja, pozitivne vzratne tokove in raznolikost struktur, omogočajo razvojno spreminjanje. Prav ti procesi pa tudi kažejo na načelo »večkončnosti« (multifinalnosti), ko lahko podobne začetne razmere porajajo različna končna stanja. To pomeni, da niti družbenih sistemov zahodnoevropskih civilizacij ne moremo smatrati za nekaj končnega (ali »enakokončnega« – ekvifinalnega), še manj pa lahko samo na temelju dinamične adaptacije predvidimo razvoj v deželah vzhodne Evrope – vse-

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor komunikoloških znanosti na FSPN v Ljubljani; objavljeni prispevek je napisal za znanstveni simpozij »Novinarstvo v pluralistični družbi« (Zagreb, 13.–15. decembra 1990), ki sta ga organizirala Fakulteta političnih znanosti v Zagrebu in Društvo novinarjev Hrvaške ob 80-letnici novinarstva na Hrvaškem.

¹ Simpozij »West-Modele für den Ost-Export?«, Forum Schwarzenbergplatz, Institut für Wirtschaft und Politik, Dunaj, 22.–23. oktober 1990. Na tem simpoziju je med drugimi zlasti prof. dr. Josef Taus razvil tezo o ponovnem kopičenju moči v posameznih vzhodnih deželah in naglasil, da ne moremo predvideti, kaj se bo dogajalo v vzhodni in južni Evropi.

kakor pa ne kot nekaj »enakokončnega«. Temeljni procesi menjave med družbenimi sistemi in evropskimi okolji bodo nedvomno temeljili na multifinlnosti in bodo začetne spodbude porajale različna končna stanja.

Politični utopisti, kulturni romantiki in Franz-Jožefovski nostalgiki tudi prerađi pozabljajo, da imamo v Evropi tako procese univerzalizacije kot tudi procese krepitve kulturne identitete narodov (kot oblike odpora proti dominantnim kulturam). Med politološko in komunikološko izredno zanimivimi regioni sta zlasti srednja in južna Evropa s svojo komplicirano strukturo: tu so veliki, srednji in mali narodi z različnimi jeziki in kulturami, so mnoge etnične manjšine, gre za enake in različne zgodovinskopolitične »usode« različnih narodov, za odprte topografske meje, za enake in različne religije. Ohranjajo se zgodovinski pečati rimskih, bizantinskih, muslimanskih, nemško-avstrijskih, madžarskih, slovanskih in drugih kultur.

V Evropi pa nekateri tudi nostalgično spominško »oživljajo« zgodovinske državne formacije, kot je bila avstro-ogrška monarhija, kraljevina Jugoslavija, novodobna priključitev Avstrije k Nemčiji in druge. Med narodi Evrope se latentno vzpostavljajo novi odnosi dominacije in konfliktnih interesov. Politična in ekonomska elita dominantnih narodov skuša uveljaviti nove porazdelitve politične in ekonomske moči; pojavljajo se dominantne kulture in nove velike državne tvorbe (ki spominjajo na »tretji Reich«).

Procese evropske integracije spremljajo intenzivni procesi oblikovanja in krepitve nacionalne identitete tistih narodov, ki te možnosti niso imeli v realsocialističnih sistemih. Vsaka od dežel vzhodne in južne Evrope pa ima različne stopnje razvoja, historične posebnosti in specifične razvojne cilje. Svojo pot lahko nadaljuje samo na doseženi zgodovinski in razvojni točki in ne more čez noč preskočiti v »svet življenja« evropske civilizacije. Vsaka od teh dežel je dosegla svojo lastno stopnjo »socialne in sistemske integracije«; sistemski elementi pa se izoblikujejo »kot rezultat zgodovinskih procesov« (Habermas, 1988: 104).

Te dežele si zato utirajo specifično pot v demokracijo, uveljavljajo lastna pojmovanja parlamentarne demokracije in večstrankarstva, hkrati pa ohranjajo nasprotja in konflikte, ki ne koreninijo le v različnih stopnjah razvoja in globokih kulturnih razlikah. Prezreti ne smemo zgodovinskega dejstva, da so te dežele le v kratkih zgodovinskih obdobjih okusile oblike parlamentarne demokracije in da nimajo kontinuirane nekajstoletne tradicije parlamentarne demokracije zahodnoevropskih dežel; tako niso izkusile vzponov in padcev, »blišča in bede« demokracije na poti v parlamentarno demokracijo in politični pluralizem.

Viharne spremembe in izzivi demokratizacije v deželah avtoritarnega komunizma so sprožile zapletene procese razvojnega spreminjanja in problematizirale vrsto teoretičnih in praksoloških vprašanj, na katera ni mogoče dajati dokončnih odgovorov. Prej je mogoče le naznačiti razvojne trende in opozoriti na relevantna vprašanja. Tu bomo opozorili na naslednje protislovne trende, ki sprožajo in ohranjajo manifestne in latentne politične, ekonomske, socialne, vojaške, kulturne in medijske konflikte. Med temeljne protislovne trende nedvomno sodijo tile:

1. *Uveljavljanje parlamentarne demokracije z večstrankarskim sistemom versus oblikovanje dominantnega monosistema brez relevantne opozicije*; to protislovje pomeni nevarnost zamenjave boljševiškega državopartijskega monosistema z novim monopartizmom – čeprav pod egido demokracije.

2. *Uveljavljanje sodobnega modela tržnega gospodarstva in kapitalskih odnosov versus ohranjanje recidivov tradicionalnega državoplanskega gospodarstva in egalitarnega socializma*; to protislovje se ohranja zaradi majhne izkušnosti nove

poslovne in menadžerske elite, znanstveno-tehnoške zaostalosti, organizacijske neracionalnosti, nizkega standarda, naraščanja stavkovnih gibanj, skokovite rasti nezaposlenosti in socialne ogroženosti vedno večjih segmentov prebivalstva.

3. *Silovita težnja narodov, narodnosti, etničnih manjšin, subkultur in socialnih gibanj po svobodi in avtonomnosti versus ohranjanje velikih državnih organizmov kot ječe narodov in narodnosti*; ti etnični konflikti v nekaterih deželah preraščajo v oborožene spopade in državljanske vojne.

4. *Demokratizacija, depolitizacija in departizacija armad ter distribucija vojaške moči na suverene republike (oziroma avtonomne sisteme konfederacij) versus ohranjanje mamutskih sistemov centraliziranih armad*; ta centralistični trend ohranja globalna protislovja v Evropi, zavre procese demilitarizacije in omogoča nastajanje novih vojnih žarišč na jugu in vzhodu Evrope.

5. *Razvijanje pluralističnih komunikacijskih sistemov in nadzorovanje deregulacije množičnih medijev versus nastajanje novih monomedijskih sistemov dominantnih političnih strank ali vladajočih koalicij*; tak negativni trend je v nasprotju s svobodo in neodvisnostjo medijev.

V tem spisu se bomo zaradi razsežnosti in zapletenosti problematike omejili le na prvo (politični pluralizem-monizem) in na zadnje omenjeno protislovje (medijski pluralizem – medijski monizem).

Politični pluralizem in novi monopartizem

Pluralizem je bil v politični filozofiji, politologiji in sociologiji vedno razumljen kot demokratična paradigma nasproti monističnim koncepcijam države, oblasti in moči. Koncept pluralizma je antiteza monizmu in »monistični« državi, ki absolutizira državno oblast. Globlje bistvo političnega pluralizma je nedvomno v tem, da demonopolizira in omeji politično oblast. Pluralizem je učinkovito sredstvo depersonalizacije, demitologizacije in desakralizacije politike oziroma političnega vrha in političnih mogočnikov.

Teoretična vizija o enaki porazdelitvi moči je seveda utopija. Empirične raziskave so ugotovile, da je odločanje v pluralistični družbi »omejeno« samo na nekatere centre in dejansko »prepuščeno« elitističnim posameznikom v skupinah, ki imajo ekonomsko in politično moč. Tako so nekateri teoretiki pluralizma že opozarjali, da v demokracijah dejansko obstaja »pluralistična« struktura socioekonomske in politične elite, ki tekmuje med seboj, vendar ohranja pravila igre in s konsenzom vzdržuje ravnotežje in status quo v družbi.

Utopičnost socialističnih sistemov »enakosti« pa je bila v tem, da niso upoštevali železnega zakona oligarhije, ki ni značilnost le demokratskih organizacij. Identificirali smo ga tudi v socialističnih družbah: države in partijske elite so se spreminjale v prave državne in birokratske visoke kaste, »delovno ljudstvo« pa je sodilo v najnižjo. Kot zaprti sistemi so bili prisiljeni izvajati koncentracijo in centralizacijo politične moči in postopoma so izključili iz delitve oblasti druge politične in družbene sile. Entropija in notranji razkroj federativnih državnopartijskih sistemov pa se je kazal tudi v tem, da niso priznavali političnih, ekonomskih in kulturnih interesov narodov, socialnih in etničnih manjšin, kultur in subkultur. zato je erupcija boja za nacionalno identiteto ter zahtev po suverenosti narodov in republik osrednji sindrom krize v deželah postkomunizma.

Kako torej ocenjevati procese demokratizacije v deželah vzhodne Evrope in v Jugoslaviji? Zgodovina političnih sistemov kaže, da se v praksi niti avtokracija

niti demokracija ne moreta izraziti v čistih oblikah. Zato se zdi bolj smiselno govoriti o dveh polih kontinuuma političnega organiziranja družbe in oblasti. Na enem polu se pojavljajo avtokratske, avtoritarne oziroma totalitarne oblike družbenih sistemov: te označujejo uzurpacija oblasti, diktatura posameznika ali skupine, despotizem »vsemogočnega vodje«, podreditev vseh političnih in komunikacijskih institucij. Na drugem polu kontinuuma pa se razvrščajo demokratične oblike družbenih sistemov: oblike skupščinskega sistema, politični pluralizem, zajamčena pravica manjšin, »družbena pogodba« o temeljnih načelih konsenzualne demokracije, zavarovanje temeljnih političnih, socialnih, ekonomskih in participativnih pravic človeka, enakopravnost narodov in narodnosti v večnacionalnih skupnostih, policentrična ureditev komunikacijskega sistema.

Politični pluralizem nastaja v vseh tistih družbah, ki vsebujejo minimum temeljnih ekonomskih, političnih, kulturnih in komunikacijskih pogojev za »demokracijo za večje število ljudi« – ne glede na to, za kakšno zvrst družbe se določena družba deklarira. Če se je pluralizem prvotno pojavljal kot antiteza etatističnemu monizmu ali liberalnemu individualizmu, se danes razvija v smeri participativne demokracije. Zato tudi novih demokracij v deželah postkomunizma ne moremo kot »čiste oblike« preprosto uvrstiti na demokratičen pol kontinuuma.

Spremembe in probleme razvoja novih demokracij bi kazalo analizirati v luči omenjenih trendov. Dosedanje analize so se v pretežni meri zadrževale predvsem na kritičnem vrednotenju boljševiskega državopartijskega monosistema. Le redki teoretiki skušajo razvijati kritiko sedanjih »novih« demokracij in razvijati paradigme demokracij postkomunistične družbe.

Očitno je, da so vse »vzhodne« dežele v nekem nepredvidljivem razvojnem »transu« prehodnega obdobja in niso sposobne stabilizirati politične situacije, niti razviti prave parlamentarne demokracije in večstrankarskega sistema. Strmoglavljenje starih režimov in razpad boljševiskega vrednostnega sistema je bil prenagel in presurov, da bi lahko na takih pogoriščih vzcvetela neka atenska demokracija.

Sedanji politični sistemi na Poljskem, Češkoslovaškem, Madžarskem in druge predvsem niso sposobni ustvariti pristnega večstrankarskega sistema; prej bi lahko rekli, da so razvili nove oblike političnega monizma brez dejanske politične opozicije, ki bi lahko razvijala kritiko akcij novih vlad in uveljavila pluralistično komuniciranje. Namesto boljševiskega avtoritarnega monosistema se je v teh deželah razrastle nekakšen poldemokratičen hibriden monosistem. Novi sistemi razvijajo oblike parlamentarne demokracije, hkrati pa opozicijo potiskajo na politično obrobje ali pa jo preprosto skušajo zatreti.

Ker so usmerjeni predvsem v utrjevanje nove oblasti in rušenje recidivov stare oblasti (trdnjave boljševizma) oziroma v izvajanje revanšistične represivne politike, niti ne pomišljajo o uvajanju participativne demokracije. Ponovno se usmerjajo v procese koncentracije moči in centralizacije. Zato lahko govorimo le o nekakšnem hibridu demokracije in neoelitistične vladavine dominantne stranke.

V Jugoslaviji se v zaostreni, vendar v nekoliko drugačni obliki kažejo protislovni trendi zaradi nekaterih bistvenih razlik: prvič, izzivi demokratizacije so se pojavili zgodovinsko pred drugimi vzhodnimi deželami (spopad s stalinskim modelom, oblike participativne demokracije, odprtost v Evropo in v zahodne demokracije – zlasti v Sloveniji); drugič, federativna ureditev večnacionalne skupnosti je že zgodaj sprožila ostru soočanja med protagonisti centralizma in branilci pravic suverenosti. V izrazito ostru (balkanski) obliki pa se danes v vseh republikah kaže trend utrjevanja moči vladajočih elit (starih ali novih) in izrivanja kakršnekoli opozicije oziroma opozicijskih strank iz sfere odločanja.

Če je predpostavka o načrtni marginalizaciji opozicij v novih »demokracijah« vzhodne in južne Evrope točna, potem to pomeni poskus nove, nelegitimne porazdelitve politične in ekonomske moči: vladajoča stranka (ali koalicija strank) krepi svojo moč s sredstvi državnega aparata in dominantnega ideološkega diskurza, medtem ko politično opozicijo (oziroma opozicijske stranke) vedno bolj potiska na obrobja političnega odločanja. Uporaba večinskega načela služi vladajoči oblasti za slabitev pozicij, moči in statusa politične opozicije. Če vladajoče elite to počno zavestno in načrtovano, pozabljajo, da s tem demokracije same pogrezajo v pasti realsocializma: v revitalizacijo hegemonistične vladavine oblastniškega odločanja, političnega monizma, vrednostnega enoumja, neopaternalističnega komuniciranja s pozicij vednosti, ki spominja na »vsevednost« državnopartijskih karizmatičnih voditeljev. Lahko bi celo dejali, da so nove demokracije priklenjene na Prokrustovo posteljo realsocialističnih modelov in se ne morejo »osvoboditi« tradicionalnih vzorcev političnega vedenja.

Politična oblast in legitimnost opozicije

Odveč bi bilo opozarjati, da je bilo napisanih nešteto znanstvenih del o razmerju med politično oblastjo in opozicijo v zahodnih demokracijah. V raznih zgodovinskih obdobjih so meščanske demokracije seveda vzpostavljale različna pragmatična razmerja med vladajočo stranko in opozicijo. Morda ne bi bilo odveč omeniti zgodovinski nastanek tega razmerja, ki ga je ob rojevanju angleške javnosti vzpostavil sloviti publicist in opozicijski politik Bolingbroke, ko je utemeljeval navezavo politične opozicije na »sense of the people«. Ta ljudski duh, ki ga prosvetljuje in vodi opozicija, je imenoval Spirit of Liberty proti korupciji oblastnikov (Habermas, 1962: 108). S pomočjo političnega novinarstva se je »sense of the people« spreminjal v opozicijsko učinkovito javno mnenje.

Nedvomno so totalitarni sistemi zatirali prav ta »duh ljudstva«, saj je ogrožal obstoj državopartijske oligarhije. Zato so realsocializmi zavestno »funkcionirali« brez opozicije in so si sami oropali samorefleksije. Zlom takih sistemov kaže, da učinkoviti sistemi lahko obstajajo samo z vgrajenimi mehanizmi samokontrole, kritike in alternative. Značilnosti demokracije torej niso le parlamentarna demokracija in večstrankarstvo, marveč tudi relevantna opozicija z možnostjo razvijanja kritičnega rezoniranja »v imenu ljudstva«. Zaradi tega pa mora obstajati relativno samostojna komunikacijska sfera, ki lahko razvija kritično novinarstvo in omogoča spletnje kritičnih, »samoregulacijskih« feedback zank. Če protagonisti novih demokracij sprejemajo politični pluralizem, morajo priznati tudi mehanizme nadzora politične oblasti in menjave oblasti, v tem pa je smisel obstoja opozicije. V »izpraznjenem« vrednostnem prostoru realsocializma tudi nihče načelno ne ugovarja novi politični vrednoti: legitimnosti obstoja opozicij (oziroma manjšinskih strank).

Politologi so si edini v spoznanju, da je politični sistem brez opozicije samo torzo demokracije. Nekateri pa ne poudarjajo samo nujnosti institucionalnega jamstva za obstoj in delovanje opozicije, marveč se navezujejo tudi na tradicionalno idejo »ljudskega duha«, ki pa mu priznavajo pravico do politične participacije.²

² Tako »oče pluralizma« Robert Dahl zavrača tekmovalnost političnih elit večstrankarskega sistema kot »vrhunski« domet demokracije; zavzema se za čim širšo udeležbo ljudi v političnem odločanju in se tako s svojo poliarhično koncepcijo demokracije navezuje na oblike neposredne demokracije.

Sistem dominacije vladajoče stranke (ali koalicije strank) je danes seveda zelo prefinjen: vladajoča stranka lahko z institucionalnimi mehanizmi strankarske države in z dominantnim diskurzom državnih medijev prevesi ravnotežje v smeri vse večje dominacije vladajoče elite. Claus Offe je ta fenomen analiziral na zapadnih demokracijah in ugotovil, da lahko večina faktično in celo zakonsko, relativno ali absolutno zmanjšuje postopkovni status premagane manjšine. »Ni nujno«, pravi Offe, »da bi se to dogajalo tako, da bi večina pripadnike manjšine preprosto likvidirala, tudi ne na že malo bolj subtilen način, ki daje večini na podlagi oblastvenih pooblastil, ki jih kot večina uživa, na voljo časopise, radiotelevizijske postaje itd. in s tem uničuje publicistične možnosti manjšine« (Offe, 1985: 194). Obstajajo namreč mehanizmi strateškega samoutrjevanja in samoperpetuiranja pozicij moči političnih elit, kot pravi Offe, pa tudi sum, da večinske odločitve sprejemajo v tej luči; to pa dejansko pomeni, da take odločitve niso legitimne.

Vse to nas spominja na podobne procese v deželah novih demokracij, kjer zmagovite politične sile krepijo svojo pozicijo tako, da parlamentarne in državne mehanizme izrabljajo za lastno samoutrjevanje in krepitev dominacije nad opozicijskimi silami. Množični mediji po pravilu postajajo ideološki aparati vladajočih sil in oznanjajo edino zveličavno resnico o nujnosti utrjevanja demokracije zaradi nevarnosti reinkarnacije boljše vizma.

Podoben fenomen zasledimo tudi v Jugoslaviji: krepijo se pozicije vladajočih strank ali koalicij, medtem ko opozicije nimajo enakih možnosti za artikulacijo stališč in ohranjanje svoje identitete. Seveda tega trenda ni mogoče enako vrednotiti v vseh republikah. Prizadevanja hrvaške republike po suverenosti in zemeljski celovitosti so, na primer, spremljale akcije utrjevanja političnega monosistema, monopartizma Hrvaške demokratične skupnosti (HDZ). Vlada je z nedomišljenimi potezami zaostrovala konflikte s srbskim delom prebivalstva republike in dopustila oživljanje »neoustaških« skupin. To je hkrati utrjevalo monopartizem v republiki Srbiji in sprožalo »neočetniško« evforijo. Razvijanje monopartizma je zato zaznano na Hrvaškem, kjer je razvidna dominacija HDZ in potiskanje opozicije na margine.³ V Sloveniji se je na volitvah 1990 povsem specifično izrazil »sense of the people« in tako – v nasprotju s Hrvaško – tradicionalnega političnega monizma ni bilo mogoče razviti v novi monizem. Po številu oddanih glasov je bila ZKS-SDP na prvem mestu (nedvomno tudi zaradi neprimerno radikalnejših spopadov s centralizmom in zavestnega uvajanja večstrankarstva). Politična koalicija Demosa, ki je s skupnim seštevkem glasov postala vladajoča, je v želji po monolitni vladi – hote ali nehote – ustvarila koalicijo opozicije. Tako se je v Sloveniji vzpostavil jugoslovanski fenomen uravnovešene razporeditve politične moči z rahlo premočjo Demosa. To »premoč« pa vedno znova »ogroža« prenoviteljski predsednik s politično uravnovešenim predsedstvom. Očitno je, da tudi danes večinski del političnega telesa predsednika Kučana priznava kot nespornega voditelja, saj ga zaznavajo kot »politika realnih presoj« tudi v zapletenih in tveganih situacijah surove jugoslovanske in svetovne politične scene.⁴

Zato se zdi v sedanjih mesecih usodnih odločitev še bolj nerazumen trend vladajoče koalicije, da z uporabo večinskega načela v skupščini in s spektakularni-

³ Na simpoziju Komunikacijski aspekti demokracije v Jugoslaviji, ki je bil 26. oktobra 1990 v Zagrebu, je politolog Branko Caratan ta fenomen osvetlil z analizo razmerja političnih sil na Hrvaškem in ugotovil, da opozicijo potiskajo na margine in da vladajoča stranka vse bolj uveljavlja sistem monopartizma. Po njegovem mnenju je to usodno, saj je opozicija legitimna del političnega sistema in predpostavka za funkcioniranje demokracije.

⁴ Primerjaj izvrstno politično analizo političnih strank v uvodniku dr. Boštjana Markiča »Volitve 1990«, Teorija in praksa, Ljubljana 1990, št. 7/6, str. 699–705.

mi manifesti skuša spreminjati razporeditev politične moči, krepiti moč vladajoče koalicije, opozicijski blok pa potiskati na obrobje. Tako nekonsenzno vedenje je prej znak slabosti kot pa moči demokracije. Usoda vsake vlade je, da zgublja zaupanje ljudstva, ker ne more prek noči zaustaviti trenda vse večje ekonomske in socialne nestabilnosti oziroma finančnega »zloma« republike, s tem pa tudi zgubljanja političnega zaupanja. Spirala javnega mnenja in ljudske volje se zato dviga na opcije opozicije; lahko postane celo dominantna in s tem ogrozi legitimnost odločitev vlade, pa tudi akcij vladajočih strank.

Demokracija ne more biti vsiljevanje »enoumne« volje vsemu slovenskemu ljudstvu, zlasti če gre za zelo krhko večino in ogroženo legitimnost vladajoče koalicije (ki artikulira voljo komaj polovice prebivalcev republike). Tudi ne more biti demokracija, če ni upoštevana politična volja temeljne ravnine, občinskih in regionalnih središč, če ni v praksi uveljavljen policentrizem slovenskega političnega, ekonomskega, kulturnega in medijskega delovanja. Demokracija ne more biti državnostrankarska uzurpacija politične volje, medtem ko široke množice (demos) lahko samo prikimavajo. Demokracije ni brez priznavanja pravice soodločanja in samo-regulacije vseh delov civilne družbe. Demokracije ni bez priznavanja politične opozicije, ki govori v imenu »ljudskega duha« in »duha svobode proti korupciji oblastnikov«.⁵

3. Mediji, konsenz in produkcija »privolitve«

Javna občila so v meščanskih demokracijah glavni dejavniki produkcije konsenza in privolitve v procesu legitimacije. Prek javnih občil teče celoten tok komunikacije državnih, političnih, gospodarskih, vojaških in kulturnih subjektov. Hkrati pa sodobne medijske korporacije same postajajo mamutski dejavnik vpliva na javnost in po svoji prepričevalni moči celo presegajo vpliv političnih strank.⁶

Ambivalentna vloga množičnih medijev v svetu se nam kaže v paradoksalni luči: opravljati morajo funkcijo legitimiranja državne oblasti pred državljani in javnostjo, hkrati pa morajo (kot glasniki mnenj in interesov svojega občinstva) samemu sebi zagotavljati legitimnost.

Vsekakor morajo mediji ustvarjati vsaj videz, da opravljajo interakcijo med vlado in javnostjo, da odsevajo mnenja javnosti ter da kritične tokove javnosti posredujejo ustreznim vladnim in političnim institucijam. Tako hkrati »ustvarjajo« javno mnenje in ga tudi odsevajo. Mediji morajo torej biti vsaj na videz avtonomne, neodvisne komunikacijske institucije, advokati javnosti, nosilci družbene samorefleksije, družbene kritike in občega interesa družbe. Ker pa javnosti ni mogoče »varati«, morajo tudi dejansko iskati lastno legitimnost v javnosti.⁷

Če mediji dejansko žele biti nepristranski in neodvisni, morajo biti občutljivi za

⁵ Prava cankarjanska politična farsa se je dogajala 8. novembra 1990 v skupščini Republike Slovenije, ko je vladajoča koalicija prepovedala opoziciji razpravo in ji ni dovolila, da pove svoje mnenje o amandmajih k vsiljenemu zakonu o RTV. »Zapreti usta opoziciji in jo preglasovati, če je treba tudi na nesklepčni seji, to je očitno nova metoda vladajoče koalicije. In cilj? Cilj je onemogočiti enakopravno delovanje in pravico do svobodne besede opozicije, to pa je pogoj za demokratičnost vsakega parlamentarnega sistema. Soočamo se torej z nasiljem, ki se cinično sklicuje na demokracijo.« Tako je dogajanje v skupščini ocenil strokovnjak za ustavno pravo dr. Ciril Ribičič.

⁶ Nekateri politologi upravičeno poudarjajo razliko med »soglasjem« (konsenz) in »privolitvijo« (konsent): konsenz se nanaša na strinjanje med skupinami ljudi v družbi, privolitev pa na »strinjanje« z nečim (z vladno politiko) ali z nekom (karizmatičnim voditeljem).

⁷ Množična občila ne moremo presojeti le kot institucije, ki samo odsevajo ali ohranjajo konsenz, pač pa tudi kot institucije, ki proizvajajo konsenz (soglasje), ki »izdelujejo konsent« (privolitev). Mediji se danes ukvarjajo s produkcijo konsenta (privolitve) zato, ker je potreba po produkciji konsenta postala imperativ časa.

tisto, »s čimer vsakdo soglaša«. Samo v okviru tega lahko legitimno prežive, kot ugotavljajo nekateri teoretiki. Ko pa se usmerjajo h konsenzu, hkrati pa sami skušajo oblikovati konsenz, postanejo mediji del »produkcije konsenta«: oblikujejo konsenz, medtem ko ga odsevajo, to pa jih usmerja v silnice moči dominantnih družbenih interesov, ki jih reprezentira država.

»Nepripravnost« medijev tako terjaja posredovanje države in... ko zagotavljajo konsent »naroda«, dobivajo pečat legitimnosti. Na ta način je posebni interes predstavljen kot »obči interes«, »obči interes« pa kot »vladajoči«... Lahko rečemo, da so v tem smislu mediji... dejansko »ideološki aparat države« (Hall, 1985: 87–88).

V tej opredelitvi britanskega komunikologa Stuarta Halla se kaže vsa zapletenost samoodvisnosti med britanskimi mediji in državo; smisel njegove trditve je, da mediji ne morejo biti aparat države, oziroma so to lahko samo posredno. Množični mediji se morajo prizadevati za lastno legitimnost pred javnostjo, pred svojimi bralci, poslušalci in gledalci. Če tega ne dosegajo, je ogrožena njihova eksistenca. Podobno ugotavljajo tudi drugi komunikologi.

Sistemskoteoretična analiza množičnega komuniciranja pa je opozorila na menjavo med podsistemom množičnega komuniciranja in drugimi podsistemi (političnim, ekonomskim itd.). Če namreč relevantno okolje ne bo več »priznavalo medijskega produkta (outputa), bo moral podsistem spremeniti svojo kvaliteto in ali kvantiteto, sicer iz okolja ne bo več prejemal resursov ali pa bodo to majhni« (Kunczik, 1984: 211). To je zlasti veljavno za tako pomembne institucionalne medije, kot sta radio in televizija, ki ne morejo sami avtonomno opredeljevati svojih ciljev, marveč pri tem odločilno vpliva relevantno okolje. Množične medije povezuje z okoljem omrežje materialnih in informacijskih transakcijskih odnosov, učinkovitost pa je odvisna od ohranjanja »ugodnega« ravnovesja tokov.

Okolje je lahko relativno pasivno (nemočni recipienti) ali pa zelo vplivno in ima možnost sankcij (skupine pritiska itd.). Čim bolj heterogeno je okolje, tem večje so razsežnosti avtonomnosti množičnih medijev. To velja zlasti za nemirno, turbulentno okolje; v takih razmerah so bolj primerne fleksibilne, »organske« medijske strukture, ne pa zbirokratizirane, formalistične organizacije (s presežkom administracije). V birokratskih organizacijah so namreč novinarji manjšina in imajo uradniški status.

Tako nemirno okolje je nedvomno množično občinstvo evropskih parlamentarnih demokracij. Podsistemi radijskih in televizijskih institucij imajo v teh deželah značaj javnopравnih ustanov, ki so opredeljene kot »nadstrankarske« in »nevturalne«, pri čemer naj bi bila »pluralnost medijev« zagotovljena z »uravnoveženimi« programi in mnenjsko ponudbo. Z zakonodajnimi in političnimi odločitvami so tako opredeljeni zlasti RTV sistemi Zvezne republike Nemčije, Avstrije, Švice in drugi. Predstavniki političnih, svetovnonazorskih in drugih družbenih grupacij, ki so člani radijskih ali televizijskih svetov, naj bi torej »brani« interese širše skupnosti oziroma vse družbe, ne pa parcialnih interesov svojih strank ali interesnih skupin.

Komunikolog Michael Kunczik ugotavlja, da medijski sistemi ne morejo temeljiti na »želenih« voluntarističnih postulatih, kot jih izražajo reprezentanti normativnih ciljev. Seveda pa morajo mediji upoštevati »premoč« političnega podsistema. Zaradi medsebojne odvisnosti družbene elite (ki je potencialni dobavitelj informacij visoke vrednosti) in medijev (novinarji gojijo stike z elito) je primarna funkcija množičnih medijev, da omogočajo medsebojno komuniciranje v politični

proces zapletenih grupacij družbene elite. Po tej teoriji mediji torej ustvarjajo elitistično javno mnenje.

Čim manjša je avtonomnost subsystema množičnega komuniciranja (ali njegovih podsistemov), tem večja je verjetnost, da bodo medijsko širjene informacije krepile legitimnost obstoječih odnosov oblastništva. Zato mediji razvijajo obrambne mehanizme, ki omogočajo »objektivnost poročanja« ali »nevtralnost«. »Nevtralnost si zagotavljajo tako, da ob določeni temi ne navajajo le proponentov, marveč tudi opONENTE.

Kunczik zato ugotavlja, da imajo množični mediji nadzorno funkcijo v smislu četrte sile le takrat, kadar si zagotavljajo neodvisnost od drugih podsistemov, zlasti od subsystema politika. Če so odvisni od politike, mediji ne morejo opravljati kritike političnih procesov. »Čim večja je avtonomnost množičnomedijske organizacije, tem večja je verjetnost za institucionaliziranje trajne kritike« (Kunczik, 1984: 231). Skratka, čim večja je moč političnih in ekonomskih elit (v odnosu do medijev), tem bolj popačena bo medijsko distribuirana podoba družbe in tem manj kritike elite bo možno. Čim večja je avtonomnost medijev, tem bolj bodo mediji opuščali funkcijo stabiliziranja oblastništva elite.

Avtonomnost medijskega sistema pomeni razvitost, ustvarjalnost in svobodnost sistema, pa sposobnost interakcije z drugimi sistemi. Samo relativno avtonomen medijski sistem lahko opravlja funkcijo informacijske povezave, členjenja družbe in njenih delov ter lahko oskrbuje družbo z informacijami o sebi in okolju, omogoča procese diferenciacije in integracije, prilagajanja in razvojnega spreminjanja. Kadar se politični podsistem polasti vseh pozicij oblastništva, si ponavadi podredi tudi komunikacijski podsistem. V tem primeru se komunikacijski sistem spremeni v transmisijo političnega sistema in postane poslušen organ vlade, stranke, organizacije ali interesne skupine. Tak transmissijski komunikacijski sistem je značilen za avtoritarne sisteme, ki si poleg političnega monopola prilastijo še informacijskega (Vreg, 1973: 213; primerjaj tudi Vreg, 1990: 174).

Omenjene medijske zakonitosti so analitično utemeljene in empirično preverjene na sistemih meščanskih demokracij, prepoznavne pa so tudi na bivših realsocialističnih avtoritarnih sistemih. Vendar so med njimi bistvene razlike. Zahodnoevropski mediji so si z javnopravnimi zakonskimi in drugimi regulativami zagotovili relativno avtonomnost in neodvisnost pred političnimi strankami; obstaja tekmovalnost in tako »uravnoteženost« med javnopravnimi, političnimi in komercialnimi sistemi. Taka naravnost je plod evropske medijske civilizacije, pa tudi zgodovinskih bojov evropskega novinarstva.

4. Pluralistični ali monistični komunikacijski sistem?

V deželah vzhodne in južne Evrope so skoraj povsod ukinili državno partijski medijski model in ga skušali nadomestiti z zahodnoevropskim modelom. Ker pa se z adaptacijo evropske parlamentarne demokracije in večstrankarstva ni uveljavil pristni politični pluralizem, se tudi v komunikacijski sferi ni razvil pravi medijski pluralizem; lahko bi rekli, da se je reproduciral medijski monosistem dominantne stranke. Na Poljskem, Madžarskem, Češkoslovaškem in drugje so dejansko spet vzpostavljeni državni mediji, razvili pa so se še mediji novih strank in komercialni mediji s tujim kapitalom. Ti mediji uveljavljajo dominantni diskurz vladajoče elite in si ne držejo »privoščiti si« kritične distance do akcij vlade. Ker ni relevantne opozicije, tudi ni pomembnejših alternativnih medijev. Mediji so spet vrnjeni pod

nadzor države in vladajoče stranke – tokrat nekomunistične. Kljub temu pa so sedanji mediji mnogo bolj odprti v evropsko in svetovno komunikacijsko sfero, kot so bili prejšnji. Po »zgledu« evropskih medijev se tudi v teh deželah pojavljajo oblike deregulacije, privatizacije in transnacionalizacije medijev.

V Jugoslaviji (zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem) se prav tako zastavljajo teoretična in praktična vprašanja odnosov med parlamentom, političnimi strankami, državo, civilno družbo in množičnimi mediji. V nekaterih republikah se je v zadnjem obdobju državnostranjski nadzor celo okreplil: politične elite so si z zamenjavo direktorjev in glavnih urednikov zagotovile dominantni diskurz v prizadevanju za ohranitev oblasti (v Srbiji, Vojvodini, na Kosovem, v Črni gori in še v nekaterih delih Jugoslavije).

V Sloveniji in na Hrvaškem pa je medijska situacija z uvedbo parlamentarne demokracije polivalentna. Čeprav se je sprva skušal močneje uveljaviti trend demokratizacije in pluralizacije medijev, se je istočasno okreplil tudi poskus ponovne uzurpacije medijev s strani države in vladajočih političnih strank. Obstaja nevarnost vračanja medijev na vlogo informacijske transmisije »direktiv« državnih in strankinih elit.

Zgodovinsko je tak trend nerazumljiv. Slovenski in hrvaški novinarji so namreč v obdobju zadnjih nekaj let soustvarjali pluralistično novinarstvo, ki je skupaj z demokratičnimi političnimi silami rušilo zadnje relikte državnostranjskega monopola; institucionalno se je utrdilo kritično novinarstvo, ki smo ga lahko postavili ob bok evropskim standardom. Ustvarili smo pozicije avtonomnosti množičnih medijev; novinarji niso bili več ponižni služabniki države, stranke ali interesnih skupin, marveč so se razvili v »strastne« kritike sistema.

Študija ugledne ameriške fundacije Gannett v svoji analizi vzhodnoevropskih medijev celo priznava, da je Jugoslavija »pod komunističnim režimom uživala žurnalistično kvaliteto, ki je bila daleč nad žurnalizmom njihovih vzhodnoevropskih sosedov. Vlada je občasno zdrobila kako zgodbo ali utišala novinarja, ki ji ni bil všeč, vendar na splošno je bilo kar precej medijske odprtosti. Televizijski programi, časopisi in magazini so imeli povsem zahodni videz in jih ni bilo lahko razlikovati od podobnih medijev v sosednji Italiji.⁸

Svobodnost in kritičnost javnih občil v zadnjih nekaj letih je omogočila nastanek relevantnih političnih skupin sedanjega političnega spektra in dejansko medijsko legitimirala njihov obstoj – še pred sprejetjem zakona o političnih strankah. Tako je vsakodnevno krepila demokratične sile javnega mnenja in pripravila tla za parlamentarno demokracijo. Nihče ne trdi, da je bilo to dejanje izključno zaslug medijev. Lahko pa trdimo, da je novinarstvo stalo ob strani demokratičnim silam, prenoviteljem, kulturnikom, znanstvenikom, raznim gibanjem, revijam in njihovim protagonistom, ko so utirali pota demokraciji.

Po volitvah pa se je začel boj političnih strank za medije. Mnoge analize sedanjega stanja – med njimi tudi Gannettova študija – kažejo, da kvaliteta, kritičnost in nepristranost žurnalizma na Hrvaškem in v Sloveniji kljub ali pa prav zaradi vzpostavitve večstrankarstva usodno padata.⁹ Hrvaški žurnalizem se očitno vrača v stare tirnice državnostranjskega enoumja oziroma novinarskega monopar-

⁸ »Emerging Voices: East European Media in Transition«, A Gannett Foundation Report, Columbia University, New York City, oktober 1990, str. 73.

⁹ »Ironija je v tem, da se je kvaliteta novinarstva poslabšala potem, ko se je izrodil komunistični nadzor nad deželo in sta se v Sloveniji in Hrvaški vzpostavili novi, ne-komunistični vladi. Nekoč ugledne publikacije so se sprevrle v forume za potlačena nezadovoljstva etničnih skupin in nacionalističnih strasti. Najprej so mediji izgubili objektivnost, kot posledica tega »pa je bil težko prizadet status novinarstva«, »Emerging Voices ...«, prav tam, str. 73.

tizma. Vladajoča stranka je s preprostim dekretom zamenjala prejšnja vodstva medijskih institucij; nova vodstva časnikov in RTV pa so s podobnimi »dekreti« zamenjali urednike in druge »neposlušne« novinarske kadre, češ da so pripadali prejšnjemu režimu. Kjer pa tak postopek ni takoj stekel, so spodbudili še novi (beri režimski) sindikat, da je izvedel stavko. Obdržala se je samo revija »Danas« in časopis »Slobodna Dalmacija«, ki je pod nenehnim udarom. Tako smo priča anahronizmu, da si v postkomunističnem svetu nova demokracija utrjuje svojo oblast s povsem avtoritarnimi posegi. Ker novo postavljeni direktorji in uredniki ne morejo pisati avtonomno, svobodno in s kritično distanco, se je v hrvaško novinarstvo spet vrnil duh samocenzure državopartijskega sistema in publicistične bede. Zato so hrvaški komunikologi in politologi upravičeno zaskrbljeni nad usodo medijev in novinarstva, saj enostrankarski režim ne more porajati objektivnega, nepristranskega in kritičnega novinarstva.¹⁰

V hrvaškem zakonu o tisku in v novem hrvaškem besednjaku se javna občila imenujejo samo še »sredstva objavljanja«, kar pomeni, da tisk in RTV lahko samo informirajo občinstvo o dogodkih, predvsem pa o dogajanjih v državnem in strankinem vrhu. Taka opredelitev spominja na sistem državopartijskega informiranja realsocialističnega sistema, kjer tok informacij teče od središč državne in partijske »vrednosti«, od vsevednih karizmatičnih voditeljev k preprostemu, nevednemu in poslušnemu ljudstvu. Povratni tok informacij, tok mnenj, stališč, potreb in interesov »plebsa« ni zaželen. Zavestno »pozabljajo«, da sodobno pluralistično javnost sestavljajo množstva javnosti različnih skupin državljanov, ki imajo pravico do javnega objavljanja stališč (in svoboden dostop do medijev).

V Sloveniji je razporeditev politične moči bolj uravnovešena, pa je zato slovensko novinarstvo lahko vztrajalo na evropski komunikacijski civilizacijski ravni. Zaradi kritičnosti poročanja – ki je sicer normalna pridobitev evropskih medijev v Evropi – pa se je sprožil plaz nezaupanja in očitkov, da so mediji protivladni, na strani opozicije – čeprav so preplavljeni s poročili o dejavnosti vlade, govori državnih in strankarskih politikov vladajoče koalicije, kar pomeni, da že prevladuje ideološki diskurz dominantnih političnih sil. Zaradi pritiskov države in stranke, pa tudi volilcev zmagovite koalicije in zaradi marginalizacije opozicijskih sil slovensko novinarstvo zgublja svojo profesionalno neodvisnost. Pravi politični paradoks je misel, da bi nekateri ekstremisti vladajoče koalicije najbolj mirno spali takrat, kadar bi mediji bili v službi režima, namesto da bi glorificirali njihovo neodvisnost in svobodnost kot postulat parlamentarne demokracije.¹¹ Brez svobodnih in neodvisnih javnih občil je demokracija samo torzo. Politična oblast, ki ne priznava kritičnega rezoniranja javnosti, še ni v celoti prestopila praga demokratične civilizacije. Politična oblast, ki ne dovoljuje medijske kritike, nadzora in alternative, se izpostavlja entropiji; ker se odreka samorefleksiji, si ogroža obstoj in razvoj.

Novodobni demokrati očitno pozabljajo, da je bila publicistična misel v vsej svoji zgodovini izraz človekovega ustvarjalnega duha. Uresničevala je pravico svobode misli in mnenja, ki je človeku imanentna. »Če pa je misel prisiljena spremeniti se v sistemsko apologijo, ukinja svoje bistvo – sporočanje resnice.« To misel sem

¹⁰ Primerjaj ugotovitve simpozija Komunikacijski aspekti demokracije v Jugoslaviji, FPN, Zagreb, oktober 1990.

¹¹ To se je zlasti pokazalo ob poskusu pokorivite »Dela« (kar zasedaj še ni uspelo) ter ob zakulisni igri okoli zakona o RTV. Stranke vladajoče koalicije in njihovi kandidati za mesta na RTV so sprožili pravo kampanjo za spremembo zakona – po hrvaškem vzorcu. Protagoniste političnih sil ni mogel urazumiti nit strokovni posvet z evropskimi strokovnjaki; prevladal je mehanizem preglasovanja. Zavrnili so tudi predloge stroke – slovenske komunikologije. Novi zakon je tako nastal v ognju politične igre zasedbe oblasti na RTV. Zakon je najslabša inačica med možnimi, in je, žal, beden surrogat demokracije.

zapisal v začetku sedemdesetih let v knjigi, ki je bila v tistem času izpostavljena anatemi, očitno pa jo je danes treba ponoviti. Boj za demokratično komuniciranje je sestavni del teženj človeka, da biva kot subjekt; nastajal je iz zgodovinskih potreb demosa po demokraciji. Ta žlahtna pravica človeka – svobodno sporočanje misli in mnenj – je v deklaraciji o pravicah človeka in državljana iz časov francoske revolucije zapisana kot ena izmed najbolj dragocenih človekovih pravic.

Nedvomno je svoboda tiska sestavni del demokracije. Demokracija ni možna brez svobodne, kritične komunikacijske sfere. To spoznanje je staro toliko, kot samo težavno »rojevanje« parlamentarne demokracije in večstrankarskega sistema. John Milton je bil ob samem nastajanju parlamentarne demokracije v Angliji prisiljen, da zaradi restriktivnih publicističnih ediktov parlamenta napiše poslanico parlamentu v obrambo svobode tiska. Za moto svoje slovite Areopagitice je izbral verze grškega pesnika Evripida: »Resnična je svoboda ta, če svobodni ljudje, če javnost naj obveščajo, lahko svobodno govore . . . Kaj je pravičnejše v državi, kot je to?« Ali naj podoben pledoaje za svobodo tiska naslovimo tudi na slovenski parlament?

Nedvomno bo prihodnost tudi v drugih republikah uveljavila procese demokratizacije – ti bodo po vsej verjetnosti prav tako protislovni kot v Sloveniji in na Hrvaškem. Tudi tam bo potrebno prehodno obdobje, zgodovinski čas balkanskega prebolevanja »otroških bolezni« demokracije. Lahko samo upamo, da se bo v tem obdobju utrdilo spoznanje, da demokracija ni možna brez avtonomne komunikacijske sfere in svobodne javnosti.

LITERATURA

- Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied 1962.
- Habermas, J., *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt a. Main 1988.
- Hall, S., *The Rediscovery of „Ideology“: Return to the Repressed in Media Studies*, v: Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. in Woollacott, J. (ur.), *Culture, Society and the Media*, London 1985.
- Kunczik, M., *Kommunikation und Gesellschaft*, Köln in Wien 1984.
- Novosel, P., *Problem otvaranja komunikacije u jednopartijskim sistemima*, v: *Politička misao*, Vol. XXIV, št. 2, Zagreb 1987.
- Offe, C., *Družbena moč in politična oblast*, Ljubljana 1985.
- Splichal, S. in Vreg, F., *Množično komuniciranje in razvoj demokracije*, Ljubljana 1986.
- Vreg, F., *Družbeno komuniciranje*, Maribor 1973 (Zagreb 1975, Skopje 1976).
- Vreg, F., *Kommunikationssysteme im föderalistischen Jugoslawien*, v: *Südosteuropa Mitteilungen*, München 1989.
- Vreg, F., *Communication Pluralism and Contemporary Society*, v: *Sociology*, Beograd, Vol. XXVII, april 1990.
- Vreg, F., *Demokratično komuniciranje*, Maribor 1990.